NEOLOGIZMLAR VA ULARNING ZAMONAVIY O‘ZBEK TILIDA PAYDO BO‘LISH TENDENSIYALARI

Ilmiy rahbar: **Sadoqatoy Bahodirovna**
Ma'rubjonova Osiyo Maqsadali qizi
Andijon davlat chet tillari instituti, Xorijiy filologiya va turizm fakulteti, 102-guruh talabasi
(Filologiya va tillarni o‘qitish: arab tili)
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24203786

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada neologizmlarning mohiyati, ularning zamonaviy o‘zbek tilida paydo bo‘lish yo‘llari va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va globallashuv jarayonlarining yangi so‘zlar paydo bo‘lishiga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, neologizmlarni me’yorlashtirish va til sofligini saqlash masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: neologizm, leksika, o‘zlashma so‘z, so‘z yasalishi, kalka, terminologiya, ijtimoiy tarmoq, o‘zbek tili.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется сущность неологизмов, пути их возникновения и тенденции развития в современном узбекском языке. Освещается влияние цифровых технологий, социальных сетей и глобализации на появление новых слов. Рассматриваются также вопросы нормализации неологизмов и сохранения чистоты языка.

Ключевые слова: неологизм, лексика, заимствование, словообразование, калька, терминология, социальные сети, узбекский язык.

ABSTRACT

This article analyzes the essence of neologisms, the ways they emerge and the main trends of their development in modern Uzbek. It highlights the influence of digital technologies, social media and globalization on the appearance of new words. Issues of standardizing neologisms and preserving the purity of the language are also discussed.

Keywords: neologism, lexicon, borrowing, word formation, calque, terminology, social media, Uzbek language.

Kirish

Til jamiyat bilan birga yashaydi va uning ehtiyojlariga mos ravishda o‘zgarib boradi. Til tizimining eng harakatchan qatlami leksika bo‘lib, jamiyat hayotida yuz beradigan har bir muhim o‘zgarish — yangi texnologiyalar, yangi ijtimoiy munosabatlar, yangi tushunchalar — avvalo lug‘at tarkibida o‘z aksini topadi. Shu jihatdan neologizmlar, ya’ni yangi paydo bo‘lgan so‘z va iboralar tilning tirik, rivojlanayotgan organizm ekanini ko‘rsatuvchi muhim ko‘rsatkichdir.

Mustaqillik yillarida, ayniqsa so‘nggi o‘n yilliklarda o‘zbek tili leksikasi jadal boyidi. Internetning keng tarqalishi, ijtimoiy tarmoqlar, elektron xizmatlar va xalqaro aloqalarning kengayishi lug‘at tarkibiga

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ko‘plab yangi birliklarni olib kirdi. Bu jarayonni ilmiy o‘rganish, uning qonuniyatlari va tendensiyalarini aniqlash, shuningdek, me’yor masalasini hal etish tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir.

Asosiy qism

1. Neologizm tushunchasi

Neologizm (yunoncha neos — yangi, logos — so‘z) deb ma’lum davrda tilda yangi paydo bo‘lgan, hali keng iste’molga to‘liq singib ulgurmagan va o‘zining yangiligini saqlab turgan so‘z, ibora yoki so‘zning yangi ma’nosiga aytiladi. Tilshunoslikda neologizmlar odatda ikki guruhga ajratiladi: umumiste’mol neologizmlari, ya’ni jamiyatning keng qatlamlari tomonidan qabul qilingan birliklar, hamda muallif (individual-uslubiy) neologizmlari, ya’ni ma’lum bir shoir yoki yozuvchi tomonidan yaratilgan va ko‘pincha badiiy matn doirasida qoladigan so‘zlar.

Neologizm nisbiy tushunchadir. Bir davrda yangi hisoblangan so‘z vaqt o‘tishi bilan odatiy leksikaga aylanadi va yangilik belgisini yo‘qotadi. Masalan, «kompyuter» yoki «internet» so‘zlari o‘tgan asrning oxirida yangi bo‘lgan bo‘lsa, bugun ular lug‘atning faol qatlamiga kirib bo‘lgan.

2. Neologizmlarning tasnifi

Neologizmlar shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra bir necha turga bo‘linadi. Leksik neologizmlar tilga yangi shakl va yangi ma’no bilan birga kiradi: «startap», «bloger», «kontent» kabi so‘zlar shunday. Semantik neologizmlarda esa so‘z shakli o‘zgarmaydi, unga yangi ma’no qo‘shiladi: «sichqoncha», «bulut», «oyna» kabi. Bundan tashqari, so‘z birikmasi shaklidagi neologizmlar — «sun’iy intellekt», «elektron hukumat», «ochiq ma’lumotlar» — ham alohida o‘rin tutadi.

Muallif neologizmlari (okkazionalizmlar) esa badiiy matnda ma’lum uslubiy maqsad bilan yaratiladi va ko‘pincha o‘sha asar doirasidan chiqmaydi. Ularning ba’zilari keyinchalik umumiste’molga o‘tishi mumkin, biroq bu hol kam uchraydi. Neologizm so‘z turkumi jihatidan ham xilma-xil bo‘lib, ko‘pincha otlar, ancha kam hollarda fe’llar va sifatlar shaklida uchraydi. Bunga sabab, yangi tushunchalar, odatda, narsa, hodisa yoki jarayonni nomlash ehtiyojidan tug‘iladi.

3. Neologizmlarning paydo bo‘lish yo‘llari

Zamonaviy o‘zbek tilida neologizmlar bir necha yo‘l bilan hosil bo‘ladi. Birinchisi — o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida so‘z yasash. Bunda mavjud o‘zbekcha o‘zaklarga so‘z yasovchi qo‘shimchalar qo‘shiladi yoki so‘zlar o‘zaro birikib, qo‘shma so‘zlar hosil qilinadi. «Yetkazib berish xizmati», «masofaviy ta’lim», «yagona darcha», «elektron hukumat» kabi birikmalar shunday paydo bo‘lgan.

Ikkinchi yo‘l — o‘zlashtirish, ya’ni boshqa tillardan so‘z olish. Hozirgi davrda o‘zlashma neologizmlarning asosiy manbai ingliz tilidir: «startap», «bloger», «kontent», «onlayn», «smartfon», «brend», «trening» va shu kabi so‘zlar o‘zbek tiliga ingliz tilidan, ko‘p hollarda rus tili orqali yoki bevosita kirib kelmoqda. Bir necha o‘n yil avval rus tili vositachi til vazifasini bajargan bo‘lsa, bugun xalqaro so‘zlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri, ayniqsa ijtimoiy tarmoqlar orqali o‘zlashmoqda.

Uchinchi yo‘l — semantik usul, ya’ni mavjud so‘zga yangi ma’no yuklash. «Sichqoncha» so‘zining kompyuter qurilmasini, «bulut» so‘zining ma’lumotlarni masofadan saqlash texnologiyasini, «oyna» so‘zining dastur interfeysini ifodalashi bunga misoldir. Bunday usul tilga yangi tushunchani o‘zlashma so‘zsiz, o‘z vositalari bilan ifodalash imkonini beradi.

To‘rtinchi yo‘l — kalkalash, ya’ni chet tilidagi birikmani qismlarga bo‘lib tarjima qilish. «Ijtimoiy tarmoq» (social network), «sun’iy intellekt» (artificial intelligence), «ochiq ma’lumotlar» (open data) kabi birikmalar kalka usulida yaratilgan. Beshinchi yo‘l — tilning passiv qatlamidagi so‘zlarni qayta faollashtirish: tarixiy yoki unutilgan so‘zlar yangi tushuncha uchun qayta ishlatiladi. Shuningdek, qisqartmalar va abbreviaturalar ham neologizmlar manbai bo‘lib xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

4. Zamonaviy tendensiyalar

Birinchi tendensiya raqamli sohaning ustuvorligidir. Neologizmlarning aksariyati axborot texnologiyalari, internet va elektron xizmatlar bilan bog‘liq. «Skrinshot», «post», «layk», «obuna bo‘lmoq», «yuklab olmoq», «ilova» kabi so‘zlar kundalik nutqning ajralmas qismiga aylandi. Ayniqsa, «ilova» (application) kabi o‘zbekcha muqobillarning paydo bo‘lishi tilning ichki imkoniyatlari ishga solinayotganini ko‘rsatadi.

Ikkinchi tendensiya davlat boshqaruvi va ijtimoiy hayotdagi islohotlar bilan bog‘liq. So‘nggi yillarda «yagona darcha», «elektron navbat», «yoshlar daftari», «mahalla» tizimiga oid yangi atamalar rasmiy hujjatlar va ommaviy axborot vositalari orqali keng tarqaldi. Bu hol neologizmlar faqat spontan paydo bo‘lmasdan, ongli ravishda til siyosati doirasida ham yaratilishini ko‘rsatadi.

Uchinchi tendensiya global voqealar ta’siridadir. Pandemiya davrida «karantin», «infodemiya», «masofaviy ish», «niqob» kabi so‘zlar nutqda keskin faollashdi. Bu fakt neologizmlarning ijtimoiy voqealarga qanchalik tez munosabat bildirishini ko‘rsatadi.

To‘rtinchi tendensiya yoshlar nutqi va ijtimoiy tarmoq tilining ta’siridir. Yoshlar orasida paydo bo‘ladigan jargon va sleng birliklari ko‘pincha qisqa muddat yashaydi, biroq ularning bir qismi umumiste’mol leksikaga o‘tadi. Shu bilan birga, o‘zbek tilida inglizcha so‘zlarning lotin harflarida yozilishi va aralash (kod almashinuvi) nutq kuchayib bormoqda.

5. Til siyosati va ta’limning o‘rni

Neologizmlarning shakllanishi va qabul qilinishida til siyosati muhim omil hisoblanadi. «Davlat tili haqida»gi Qonun va 2019-yil 21-oktyabrdagi Prezident Farmoni o‘zbek tilining jamiyatdagi mavqeini mustahkamlashga qaratilgan bo‘lib, bu hujjatlar yangi atamalarni ishlab chiqish va ularni muomalaga joriy etishga ham ta’sir ko‘rsatadi. Shu kuni, ya’ni 21-oktyabr, o‘zbek tili bayrami sifatida nishonlanadi.

Ta’lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va tarjima faoliyati ham yangi so‘zlarning tarqalishida muhim vosita vazifasini bajaradi. Yangi atama darslik, televideniye va rasmiy hujjatlarda izchil qo‘llansa, u tezroq o‘rnashadi; aksincha, bir tushunchaning turlicha nomlanishi chalkashlik tug‘diradi. Shuning uchun neologizmlarni qabul qilishda ilmiy asoslangan va bir xil yondashuvga rioya qilish zarur.

6. Muammolar va me’yor masalasi

Neologizmlarning ko‘payishi bir qator muammolarni ham keltirib chiqaradi. Ularning asosiylari: bir tushuncha uchun bir nechta variantning (masalan, o‘zlashma va o‘zbekcha shakllarning) parallel qo‘llanishi, so‘zlarning yozilishi va talaffuzidagi birxillikning yo‘qligi, ba’zan ehtiyojsiz chet so‘zlarni ishlatish, nutqda xorijiy so‘zlarning ortiqcha qo‘llanishi. Bunday holatlarda tilning milliy o‘ziga xosligini saqlash bilan birga, tilning ochiqligini ham hisobga olish zarur.

Mutaxassislar fikricha, har bir yangi so‘zga nisbatan ikki ekstremal munosabat to‘g‘ri emas: har qanday o‘zlashmani rad etish ham, har qanday chet so‘zni nazoratsiz qabul qilish ham tilga zarar yetkazadi. Maqbul yo‘l — o‘zbek tilida qulay va tushunarli muqobil mavjud bo‘lsa, shundan foydalanish; xalqaro termin esa tilning fonetik va grammatik qonuniyatlariga moslab qabul qilinishidir. Buning uchun terminologiya bo‘yicha ilmiy-me’yoriy ishlarni muntazam olib borish, lug‘atlarni yangilab turish zarur.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, neologizmlar zamonaviy o‘zbek tilining rivojlanish dinamikasini ko‘rsatuvchi muhim hodisadir. Ularning paydo bo‘lishida so‘z yasash, o‘zlashtirish, semantik kengayish va kalkalash asosiy o‘rin tutadi. Hozirgi davrda raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, islohotlar va global voqealar yangi so‘zlarning asosiy manbaiga aylangan.

Neologizmlar tilni boyitadi, biroq ularning me’yorga solinmagan holda ko‘payishi nutq madaniyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, yangi so‘zlarni muntazam o‘rganish, lug‘atlarda aks ettirish

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

va ularning to‘g‘ri qo‘llanishini targ‘ib qilish o‘zbek tili sofligi va rivojini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Rahmatullayev Sh.** Hozirgi adabiy o‘zbek tili (Darslik). – Toshkent: Universitet, 2006.
2. **Jamolxonov H.** Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Darslik). – Toshkent: Talqin, 2005.
3. **Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq.** Hozirgi o‘zbek adabiy tili (O‘quv qo‘llanma). – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
4. **Mirtojiyev M.** O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
5. **Hojiyev A.** O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.
6. **Madvaliyev A.** O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
7. **Begmatov E.** Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985.
8. **Mahmudov N.** Tilimizning tilla sandig‘i. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
9. **O‘zbek tilining izohli lug‘ati** (5 jildlik) / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.